

[U] – *Urban, D.* Niektóre składniki flory Międzynarodowego Rezerwatu Biosfery «Polesie Zachodnie» / D. Urban // Flora i fitonimy na pograniczu polsko-ukraińskim / pod red. F. Czyżewskiego i D. Urban. – Lublin, 2006. – S. 9–17

[VP] – *Mirek, Z.* Vascular plants of Poland a checklist. Krytyczna lista roślin naczyniowych Polski / Z. Mirek, H. Piękoś-Mirkowa, A. Zając, M. Zając. – Kraków, 1995.

[Wi] – *Wierzbicka-Olejniczak, A.* Nazwy roślin w gwarach kujawskich / A. Wierzbicka-Olejniczak. – Łódź, 2001. Maszynopis rozprawy doktorskiej napisanej w Katedrze Dialektologii Polskiej pod kierunkiem prof. dr S. Gogolewskiego.

Rozwiązanie skrótów tekstów, zapisanych grażdanką

[Ak] – *Аксёнов, А.* Краткий травник знахаря / А. Аксёнов. – Донецк, 2002.

[Kara] – *Kara, B.* Слова-лекари, усмиряющие болезни. Книга-помощник / В. Кара. – М., 2008.

[Czaj] – *Чайкановић, В.* Речник српских народних веронаља о билькама / В. Чайкановић. – Београд, 1994.

[Mz] – Молитвенный народный лечебник. – Минск, 2000.

[W] – *Верас, З.* Беларуская-польска-расейска-лацінскі слоўнік / З. Верас. – Выданьне 2. – Менск, 1992.

[Lager] – *Лагер, А.* Травник сибирского целителя / А. Лагер. – М., 2002.

[Sd] – Славянские древности. Этнолингвистический словарь / под ред. Н.И. Толстого. – Т. II-III. – М., 2004.

[Val] – Народная медицина. Рытуальна-магічная практыка / укладанне, прадмова і паказальнікі Т.В. Валодзінай. – Мінск, 2007.

[Za] – *Замовы / уклад., сістэм. тэкстаў, уступ. арт. і камент. Т. Барташэвіч.* – Мінск, 2000.

Pozostała literatura

Szcześniak, K. Świat roślin światem ludzi na pograniczu wschodniej i zachodniej Słowiańszczyzny / K. Szcześniak. – Gdańsk, 2008.

Szcześniak, K. Kagor, tajemniczy desygnat zamów i recept lekarskich wschodniej Słowiańszczyzny / K. Szcześniak // «Jezikowni zapiski» 13, 1-2, Merkujev zbornik. Ožji uredniški odbor: S. Torkar, M. Furlan, J. Keber, A. Šivic-Dular. – Ljubljana, 2007. – S. 389–395.

УДК 811.161.3

Мікалай Даніловіч
Гродна

ФІТАФРАЗЕАЛОГІЯ Ў БЕЛАРУСКІХ ГАВОРКАХ

У беларускай дыялектнай мове існуе вельмі багаты пласт мясцовых назваў раслін. На гэта з даўніх часоў звярталі ўвагу і

пісьменнікі, і збіральнікі фальклорна-моўных скарбаў. Напрыклад, Эліза Ажэшка спецыяльна запісвала такія назвы на Гродзеншчыне і выкарыстоўвала іх у сваіх творах, адлюстравала ў нарысе «Людзі і кветкі на берагах Нёмана». Справу Э. Ажэшкі ў далейшым працягвалі іншыя. Вялікая заслуга ў збіранні і слоўнікавай апрацоўцы фітонімаў належыць такім вядомым у Беларусі культурным дзеячам і навукоўцам, як Зоська Верас, А.І. Кісялеўскі [1; 2]. Найбольш поўна і сістэмна назвы раслін падаюцца ў зводным тэматычным слоўніку «Раслінны свет» (РСТС).

Сярод фітонімаў вылучаюцца і лексемы, і састаўныя тэрміны, і фразеалагізмы. Менавіта апошнія з'яўляюцца аб'ектам нашага апісання.

Гэта тэрміналагічныя назвы раслін, утвораныя метафарычным пераасэнсаваннем свабодных словазлучэнняў: *бабін сон* 'шафран' (РСТС), *бацяновы ножкі* 'касачы' (СДФГ), *божа роса* 'расянка' (ТС), *ванька мокры* 'альяс' (ЗНФ), *жабінныя очкі* 'сінія пралескі' (ТС), *ксяндзоў плеш* 'адуванчык' (ВКС), *чортава яйцо* 'грыб вяселка' (КСУМ).

Не ўсе вучоныя прызнаюць іх за фразеалагізмы. Так, В.М. Макіенка лічыць, што з-за адсутнасці экспрэсіўнасці варта «аддзяляць вобразныя састаўныя тэрміны ад уласна фразеалагізмаў» [3, с. 220]. Думаецца, больш пераканальныя ў гэтых адносінах погляды У.П. Жукава, І.Я. Лепшава, Ф.М. Янкоўскага і інш., што падобныя метафарычныя састаўныя тэрміны павінны адносіцца да разрады фразеалагізмаў. Іх фразеалагічнасць заснавана «не на адсутнасці ў іх эмацыянальна-экспрэсіўнага пачатку» (Н.Н. Амосава), а на семантычных уласцівасцях кампанентаў, якія ўваходзяць у тэрміналагічнае спалучэнне» [4, с. 18]. Такія фразеалагізмы адрозніваюцца ад звычайных састаўных тэрмінаў, у складзе якіх словы не страцілі лексічнай самастойнасці (*вадзяны асот*) ці адно са слоў мае адносна свабоднае, а другое – фразеалагічна звязнае значэнне (*воўчы грыб*), семантычнай непадзельнасцю, цэласнасцю свайго значэння. Яны выступаюць не толькі адзінкамі намінацыі, але і своеасаблівым аздабленнем, культурным упрыгожаннем лексічна-фразеалагічнага складу гаворак.

Тэрміналагічныя фразеалагізмы трапляюць у літаратурную мову з гаворак, часцей дзякуючы пісьменнікам. Як паказваюць слоўнікі, у літаратурнай мове замацавалася пакуль што невялікая колькасць такіх адзінак, напрыклад, ФСБМ фіксуе 11 назваў раслін: *анюціны вочкі*, *бабіна лета*, *брат-сястра*, *воўчае лыка*, *гусіныя*

лапкі, зязюльчын лён, зязюльчыны слёзы, іван-ды-мар'я, курыная слепата, львіны зеў, мядзвежае вуха. У дыялектнай мове іх значна больш. У нашай асабістай картатэцы, створанай на матэрыяле дыялектных крыніц, налічваецца каля 300 фразеалагізмаў (*валова вочка* 'пупок палявы', *воўча лада* 'вязель', *заячы скок* 'малачай', *ластаўчын лянок* 'казялец', *просты сляз* 'мальва') (тут і далей прыклады з адпаведнымі значэннямі выкарыстаны пераважна з РСТС).

Заўважаецца пэўная выбіральнасць аб'екта фразеалагічнай намінацыі. Як правіла, фразеалагізмы ствараюцца ў дачыненні да прадстаўнікоў дзікай прыроды, якія не маюць ці маюць невялікае гаспадарчае значэнне. Гэта назвы прадметаў, што характарызуюцца нейкай адметнасцю формы, функцыі, прызначэння. Імі ахоплены (паводле звестак нашай картатэкі) 108 раслін, напрыклад: адуванчык, блёкат, браткі, буякі, раска, расянка, сівец, святаяннік, чартапалох.

Абсалютная большасць назваў раслін утворана шляхам пераасэнсавання словазлучэнняў, перанесеных з жывёльнага свету на раслінны ці з расліннага на раслінны: *воўчае вока* 'мудранка', *воўчая ступа* 'герань', *жабіныя вочкі* 'незабудкі', *казліная барада* 'сівец', *кароўе малако* 'зарніца', *кацячыя лапкі* 'гусялапка', *кашачыя лапкі* 'агаткі', *коньскія пішчы* 'плюшчай', *курыная лапка* 'расходнік', *лятучая мыш* 'блікат', *паўёў хвост* 'рагулькі', *свіная шэрсць* 'сівец'. Перанос словазлучэнняў адбываецца праз параўнанне рэаліяў пераважна на аснове іх падабенства. Невыпадкова фразеалагізмы маюць структуру «прыметнік + назоўнік», зольную праз канкрэтнае лексічнае нападзенне выражаць жывыя кампаратывныя сувязі, ствараючы прадметна-характарыстычнае вобразнае ўяўленне пра тыя ці іншыя з'явы. Нярэдка паняцце, абазначанае фразеалагізмам, перадаецца праз уяўны, нерэальны вобраз, і гэтым дасягаецца незвычайнасць, арыгінальнасць намінацыі: *буслінае малако* 'малачай', *буслова рэпа* 'раска', *вужовае малако* 'малачай', *жабеча хвойка* 'хвошч балотны', *жабіна дзяружка* 'раска', *жабіна капуста* 'раска', *жабіна мыла* 'капытнік', *жабіна цыбуля* 'сіт', *жабіны кубачкі* 'панікніца', *заячы хмель* 'вязель', *зязюліна мыла* 'ўварэднік', *зязюліны ручнікі* 'купена', *кацячыя яблыкі* 'плод бульбы пасля цвіцнення', *коньскае мыла* 'лотаць', *сабачае мыла* 'мыльнік'.

Адносна нешматлікую групу складаюць фразеалагізмы з антрапацэнтрычнай вобразнай асновай і тыя, што абавязаны сваім уварэннем прадметам нежывой прыроды: *адамава барада* 'сівец',

дзень і ноч ‘братаўка’, *мужаскае сэрца* ‘лілея матрагон’, *начная цень* ‘тайнік’, *сінія галовы* ‘буякі’, *сямёнава кроў* ‘крываўнік’, *царская карона* ‘лілея чырвонага колеру’, *царская свечка* ‘дзіванна’, *царскія кудры* ‘хвошч’.

Нярэдка фразеалагізмы канцэнтруюць у сабе нацыянальна-культурную семантыку, звязаную з фальклорам, павер’ямі, з уяўленнямі пра магічную, звышнатуральную сілу, гаючыя якасці прадметаў расліннага свету. Так, фразеалагізмы *іванава галава* ‘званочак’, *іванава кроў* ‘крываўнік’, *іванькавы шапачкі* ‘званочак’, *іван посны* ‘купалка’, *светаянскі агенчык* ‘светлячок’, *янавы галоўкі* ‘купальнік, арніка’ сваім утварэннем абавязаны назве летняга свята *Іван (Ян) Купала*, на час якога прыпадае найвышэйшы росквіт усяго жывога ў прыродзе. Гэтую групу дапаўняюць «пятроўскія» фразеалагізмы, напрыклад, *святога пятра ключыкі* ‘першацвет, прымула’.

Значную групу складаюць фразеалагізмы, у аснову якіх пакладзена рэлігійнае светабачанне, звязанае з імем божым: *божае крэсла* ‘плюшнік ворлікалісты’, *божае чало* ‘падтыннік’, *божая раса* ‘расянка’, *божая ручка* ‘ятрышнік’, *божыя слёзкі* ‘гваздзік-травянка’, *дрэўка божа* ‘палын мяцёлачны’, *лянок божы* ‘крапінец звычайны’, *божай мацеры сарочка* ‘адувачык’, *божае мацеры сон* ‘купальнік’, *божэй мацеры тройца* ‘званец’, *лянок божай мацеры* ‘крынічнік лекавы’, *слёзы божай мацеры* ‘гваздзік-травянка’, *хрыстова кроў* ‘святаяннік’.

Боскаму ўвасабленню добра і справядлівасці ў народным светаразуме супрацьпастаўляюцца цёмныя, злыя сілы. Абагульненым выразнікам іх у беларускай міфалогіі выступае чорт. Назва гэтай міфічнай істоты пакінула след і ў вобразнай структуры фразеалагізмаў. З кампанентам *чортавы* ўтвораны наступныя выразы: *чортава барада* ‘сівец’, *чортава ручка* ‘ятрышнік’, *чортава срэбра* ‘падтыннік’, *чортаў палец* ‘таемнік’, *чортаў перапалох* ‘скочкі’, *чортавы галоўкі* ‘панікніца’, *чортавы капыцікі* ‘капытнік’, *чортавы пазуры* ‘татарнік’.

Вытокі фразеалагізма могуць дачыняцца да даўніх, сёння забытых уяўленняў пра чалавека і прыроду, мець сувязь з архаічнымі язычніцкімі вераваннямі. Падставай утварэння фразеалагізма *язюліны (язюльчыны) слёзы* ‘ятрышнік’ з’явілася асэнсаванне ўсходнімі славянамі *язюлі* як сімвала «адзіноцтва, нешчаслівай жаночай долі» [5, с. 72].

Фразеалагізмы-тэрміны сведчаць пра спрадвечную еднасць беларуса з навакольнай прыродай, пра здольнасць бачыць яе

прыгажосць і ацэньваць гэтую прыгажосць вербальна. Ад фразеалагізмаў вее незвычайнай цеплынёй і замілаваннем, выпраменьваецца культурная энергія, якой наэлектрызавана іх вобразна-кампанентная структура. У шэрагу выказаў назоўнікавыя і прыметнікавыя кампаненты маюць памяншальныя і памяншальна-ацэнныя формы, з дапамогай якіх узмацняецца станючая канатацыя ўсёй фразеалагічнай канструкцыі: *авечыя слёзкі* ‘сачавіца’, *баранец божы* ‘бакас’, *бараннія наскі* ‘гатунак яблыкаў’, *богава крэсалка* ‘вырачка’, *божжа крэўка* ‘святаяннік’, *буськовы коскі* ‘бусельнік’, *зязюльчын лянец* ‘зязюлін лён’, *зязюльчыны панчошкі* ‘першацвет, прымула’, *зязюліны ручнічкі* ‘ятрышнік’, *канячыя капыткі* ‘падалешнік’, *козья бародка* ‘грыбная капуста’, *конскія капыцікі* ‘капытнік’, *макрачкі-рабачкі* ‘кветкі ляшчыны’, *малыя козлікі* ‘крапінец чубаты’, *мядзвезья вушкі* ‘дзіванна’, *ракавыя шыйкі* ‘драсён’, *свіныя гурочки* ‘касач вадзяны жоўты’, *шчыранькі добрык* ‘баравік’.

У лексічным складзе фразеалагізмаў амаль няма слоў-кампанентаў, якія ў свабодным ужыванні выяўляюць негатыўную экспрэсію. Але калі нават такія кампаненты зрэдку і сустракаюцца, то ў фразеалагізме іх адмоўная афарбоўка нейтралізуецца, страчваецца: *буськоў гной* ‘порхаўка’, *ваўчыныя бздзіны* ‘порхаўка’, *катовы муткі* ‘канюшына альпійская’.

Як адзначалася, расліны, ахопленыя фразеалагічнымі найменнямі, маюць, як правіла, слабае ці нулявое гаспадарча-спажывецкае значэнне, таму ў дачыненні да іх праяўляецца агульная ў дыялектнай мове заканамернасць: «Нязначная роля прадмета ў вытворчай практыцы ці побыце садзейнічае ўзнікненню вялікай колькасці розных назваў або іх словаўтваральных і фанетычных варыянтаў» [6, с. 168]. Так, са значэннем ‘спарыння’ бытуе каля 10 фразеалагічных утварэнняў: *валовая сіла*, *варонін* (*вароні*) *зуб*, *вароняе* (*вароне*) *вочка*, *зайцаў пірог*, *чорны насок*, *чорныя зубы*, *чортаў зуб*. Некалькімі фразеалагізмамі абазначаюцца такія расліны, як братаўка, гусялапка, дзіванна, званочак, казялец, малачай, незабудка, падбел, панікніца, сівец, чыстацел, ятрышнік і інш.

Адзначаная заканамернасць адбіваецца і на семантычнай структуры фразеалагізмаў. Шэраг выказаў характарызуецца семантычнай няўстойлівасцю, што прыводзіць да развіцця міждыялектнай полісеміі. Так, у розных гаворках *буслава малако* – гэта і ‘ма-

лачай', і 'мыльнік', *варонін (варонні) сыр* – 'спарыння' і 'порхаўка', *ракавыя шыйкі* – 'драсён' і 'чальчак', *сабачы язык* – 'касталом' і 'ландыш'.

Асобныя фразеалагізмы суадносяцца з трыма і болей аб'ектамі: *брат і сястра* – 'браткі', 'зарніца', 'фіялка', *валовы язык* – 'пакрывец', 'рагацік языковы', 'пеўнік стракаты', *зязюліны (зязюльчыны) ручнікі (ручнічкі)* – 'купена', 'ятрышнік', 'крапінец звычайны', *куравая (курача, курачча, курач'я) слепата* – 'кураслеп', 'зубнік', 'мінушкі', 'зарніца', 'казялец', 'крынічнік-дуброўка', 'пупок палявы', 'незабудка', 'пярэсна'.

Фітафразеалогія сведчыць, што нашы продкі разглядалі прыроду не толькі як крыніцу забеспячэння сваіх матэрыяльна-спажывецкіх інтарэсаў. Для іх прырода – гэта і палац пад адкрытым небам, у якім кожная расліна цешыць душу сваёй прыгажосцю, выклікае жаданне выказаць адносіны да гэтай прыгажосці у незвычайнай, паэтычнай форме.

Скарачэнні

ВКС – Каспяровіч, М.І. Віцебскі краёвы слоўнік / М.І.Каспяровіч. – Віцебск, 1927. – 368 с.; ЗНФ – Лепешаў, І.Я. З народнай фразеалогіі: Дыферэнцыяльны слоўнік / І.Я.Лепешаў. – Мінск: Выш. шк., 1991. – 110 с.; КСУМ – Бялькевіч, І.К. Краёвы слоўнік усходняй Магілёўшчыны / І.К.Бялькевіч. – Мінск, 1970. – 511 с.; РСТС – Раслінны свет: Тэматычны слоўнік. – Мінск: Бел. навука, 2001. – 655 с.; СДФГ – Даніловіч, М.А. Слоўнік дыялектнай фразеалогіі Гродзеншчыны / М.А.Даніловіч. – Гродна: ГрДУ, 2000. – 267 с.; ТС – Тураўскі слоўнік: у 5 т. – Мінск: Навука і тэхніка, – 1982–1987; ФСБМ – Лепешаў, І.Я. Фразеалагічны слоўнік беларускай мовы: у 2 т. / І.Я.Лепешаў. – Мінск: БелЭН, 1993.

Спіс літаратуры

1. *Верас*, З. Беларуска-польска-расейска-лацінскі ботанічны слоўнік / З. Верас. – Вільня: Выд. газеты «Голас беларуса», 1924. – 75 с.
2. *Киселевский, А.И.* Латино-русско-белорусский ботанический словарь / А.И. Киселевский. – Мінск: Наука и техника, 1967. – 159 с.
3. *Мокиенко, В.М.* Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.
4. *Жуков, В.П.* Русская фразеология / В.П. Жуков. – М.: Высш. шк., 1986. – 310 с.
5. *Коваль, У.І.* Народныя ўяўленні, павер'і і прыкметы / У.І. Коваль. – Гомель: Беларус. агенцтва навукова-тэхн. і дзелавой інфармацыі, 1995. – 180 с.
6. *Блінава, Э.* Беларуская дыялекталогія / Э. Блінава, Е. Мяцельская. – Мінск: Выш. шк., 1980. – 304 с.